

IDEA WYCHOWANIA KU WARTOŚCIOM WE WSPÓLCZESNYM ŚWIECIE

Słowa Kluczowe: Wychowanie, wartości, kształcenie, życie, idee wychowania, współczesny świat, społeczeństwo

Streszczenie:

XXI wiek jest okresem gwałtownych przemian obejmujących wszystkie dziedziny życia społecznego i prywatnego. Wychowawcy kierujący się w swojej pracy ideałami i wartościami muszą często sięgać do fundamentalnych pojęć żeby je uwspółcześnić, odświeżyć i przystosowywać do nowych warunków. W artykule dokonuje przeglądu definicji pojęć wychowania i wartości, analizując czy są one trafne we współczesnym świecie i czy ich sens jest właściwy w aktualnym przebiegu procesów wychowawczych. W przestrzeni publicznej XXI wieku jest niezliczona ilość wartości, wartości pozornych i antywartości. Konieczne jest szukanie i weryfikowanie nowych systemów wartości. Skoncentrowałam się na jednej z propozycji zawartej w książce Ireny Koźmińskiej i Elżbiety Olszewskiej „Z dzieckiem w świat wartości”. Proponuje ona program nauczania wartości opartych na szacunku, uczciwości, odpowiedzialności, odwadze, samodyscyplinie, pokojowości, sprawiedliwości, szczęściu i optymizmie, przyjaźni i miłości, solidarności, pięknie i mądrości. Analiza tych walorów prowadzi do przekonania, że wartości moralne stoją na straży ładu, jakości życia - i wreszcie samego życia. Nadają życiu sens, są drogowskazem w stosunkach z ludźmi. Ułatwiają podejmowanie słusznych decyzji i trwałe sukcesy. Stanowią wewnętrzny hamulec dla zachowań niemoralnych, krzywdzących innych, chronią przed demoralizującymi wpływami z zewnątrz. Wartości moralne są ważnym budulcem kultury i elementem komunikacji międzyludzkiej, budują harmonię życia osoby praktykującej wartości, jej najbliższych i otoczenia.

1. WSTĘP

Czasy, w których przyszło nam żyć i przemiany, których jesteśmy obserwatorami są nie tylko ciekawe, ale i trudne. Jesteśmy świadkami wojen, kataklizmów, ataków terrorystycznych. Zatruwamy środowisko, niszczymy przyrodę i samych siebie. Wszystko to powoduje, że jesteśmy podejrzliwi, nieufni w stosunku do drugiego człowieka, poddajemy weryfikacji zasady i normy moralne, w których zostaliśmy wychowani. Poza frustracjami, jakie niesie ze sobą XXI wiek, pojawiają się trudności związane z przemianami gospodarczymi, przede wszystkim rosnące bezrobocie i kryzys polskiej

rodziny, spowodowany głównie utratą poczucia bezpieczeństwa socjalnego. Rezultatem niewydolności społecznej i gospodarczej naszego kraju jest rozczarowanie, niezadowolenie, uczucie bezradności i pokrzywdzenia. Na uwagę zasługuje niepokojące obniżanie się wskaźnika urodzeń (w ciągu ostatniej dekady o ponad 40 %) powodującego największy w naszej historii niż demograficzny, który właśnie obejmuje szkolnictwo podstawowe.

Wszystkie zasygnalizowane procesy mają ogromny wpływ nie tylko na jakość życia polskich rodzin, ale także na wychowanie dzieci i młodzieży w tych rodzinach. Często upowszechniane są wartości negatywne, promujące szczególnie rodzaj cwaniactwa społecznego, w którym do rangi symbolu urasta przeświadczenie, że "pierwszy milion należy ukraść", jeśli marzy się o własnym biznesie, a bez "znajomości" nie można zrobić kariery.

Nasuwa się pytanie czy wiek XXI będzie okresem kryzysu wartości? Czy możliwe jest życie w społeczeństwie bez wartości i respektowania podstawowych norm moralnych?

Proponuje w tym artykule przypomnieć, co kryje się pod terminami „wychowanie” i „wartości” a następnie na przykładzie Programu Nauczania Wartości Fundacji „ABCXXI” omówić istotne wartości materializujące ideę wychowania ku wartościom we współczesnym świecie.

2. DEFINICJE WYCHOWANIA

Termin „wychowanie” powszechnie uważany jest za centralny w pedagogice, ponieważ określa, co stanowi jej przedmiot. Jednocześnie mało jest w pedagogice terminów równie wieloznacznych, co właśnie "wychowanie". Przytoczę poniżej kilka prób definicji wychowania w polskiej literaturze pedagogicznej. Odpowiednikiem znaczeniowym polskiego "wychowania" jest grecki termin paideia. Etymologicznie wyraz ten oznaczał początkowo uprawę roślin i hodowlę, a w znaczeniu "hodowli (żywienia) dzieci" pojawił się po raz pierwszy u Ajschylosa. Inni autorzy (Arystofanes, Tucydytes) rozumieli paideia jako wykształcenie praktyczne, przygotowujące młodzież do bycia dobrymi obywatelami polis. Za głównego teoretyka paideia uważa się jednak Platona, dla którego jest to proces obejmujący całe życie człowieka, polegający na formowaniu go w oparciu o idealny obraz bytu i prowadzący do oglądu prawdziwej, idealnej rzeczywistości.

Pierwszym polskim słownikiem, który notuje hasło "wychować", jest "Słownik języka polskiego" S. B. Lindego. "Wychować" znaczy tam tyle, co: 1) "wyżywić aż do wzrostu", "odchowić", "wykarmić, wyżywić, dać dostateczne wyżywienie"; 2) "wychowywać młodego człowieka, wychowanie, ćwiczenie i naukę mu dawać, kształtować go na człowieka".¹ W "Encyklopedii Wychowawczej" Lubomirskiego² hasło "wychowanie" brzmi następująco: "w wychowaniu chodzi przede wszystkim o wewnętrzną wartość człowieka". Dla F. Kierskiego³ "cokolwiek stanowi szczęśliwość szczególną człowieka [...]; cokolwiek składa szczęśliwość publiczną [...] - to wszystko jest rzeczą edukacji". Autorzy definicji umieścili termin "wychowanie" w kontekście pozwalającym czytelnikowi domyśleć się, jakie znaczenie zostało mu nadane, odwołując się do terminów używanych w języku potocznym i intuicyjnie zrozumiałych, takich jak "wartość" lub "szczęście".

Późniejsze słowniki zamieszczają dla określenia wychowania raczej definicje wyraźne, w których człon definiowany składa się tylko z wyrazu definiowanego. Przykładem (jednym z wielu) może być definicja Z. Mysłakowskiego: wychowanie to "naturalny proces uwarunkowany mechanizmami niezależnymi od człowieka, lecz ściśle związanymi z jego społeczną naturą oraz wrastaniem w nowe sfery kultury"⁴. K. Sośnicki, charakteryzując zakres i treść terminu "wychowanie", wskazuje na dwa typy krańcowe: "wychowanie autorytatywne" (inaczej "humanistyczne" lub "urabianie") oraz "liberalistyczne" ("naturalistyczne"). Wychowanie autorytarne byłoby czynnością człowieka w stosunku do drugiego człowieka, wykonywaną przez podmiot (wychowawcę), a polegającą na doprowadzeniu przedmiotu (wychowanka) do z góry wyznaczonego celu. Natomiast w wychowaniu liberalistycznym nie występuje podmiot (wychowawca) ani z góry wytknięty cel, ponieważ jest to naturalny rozwój wychowanka, wyznaczony jego wewnętrznymi właściwościami i zewnętrznymi sytuacjami, które napotyka w życiu. Tym samym termin "wychowanie" ma dwa typy desygnatów i dwa, znacząco różniące się między sobą, pojęcia⁵.

Inni autorzy (Z. Mysłakowski, W. Pomykało), chcąc doprecyzować znaczenie terminu "wychowanie", wskazują na dwa jego możliwe zakresy. Wychowanie w węższym zakresie to działania świadome, planowe, celowe, podejmowane przez wychowawców, aby uzyskać

---

¹ Linde M. Samuel Bogumił „Słownik języka polskiego”, Lwów, 1860r. [reprint]

² Lubomirski (red.), „Encyklopedia Wychowawcza”, Warszawa 1912.

³ Kierski F., „Podręczna encyklopedia pedagogiczna”, Lwów-Warszawa 1923.

⁴ Mysłakowski Z., „Pedagogika, jej metody i miejsce w systemie nauk”, w: St. Łempicki (red.), Encyklopedia wychowania, Warszawa 1933.

⁵ Sośnicki K., „Pedagogika ogólna”, Toruń: Księgarnia Naukowa T. Szczęsny 1949.

założony rezultat. W szerszym natomiast - to wpływy niezamierzone i niecelowe, oddziaływanie wszelkich bodźców; niekiedy umieszcza się tu również czynności zamierzone, jako pewien rodzaj bodźca. Wychowanie w pierwszym znaczeniu nazywa się "intencjonalnym", w drugim - "nieintencjonalnym".

Istnieje jednak ryzyko takiej zmiany pojęcia wychowania, która dopuszcza znajdowanie niemal wszędzie znamion tego, co nazywa się "wychowaniem nieintencjonalnym". Na przykład W. Pomykało proponuje, aby uznać za "wychowawcze" każde takie zachowanie lub działanie, które ma "choćby minimalne szanse względnie trwałego uzyskania zmian w osobowości tej jednostki, na którą skierowane jest dane oddziaływanie". Definicja ta jest więc nieoperacyjna: nie pozwala rozstrzygnąć, które przedmioty są desygnatami terminu "wychowawczy", a które nie⁶.

Inni autorzy (B. Milerski, B. Śliwerski), charakteryzując termin "wychowanie", notują dwie jego definicje (dwa rozumienia): "dawne" i "współczesne". Definicja oddająca "dawne" rozumienie wychowania brzmi następująco: "oddziaływanie na czyjąś osobowość, jej formowanie, zmienianie i kształtowanie"; "wyzwalanie w drugiej osobie bądź grupie społecznej pożądanych stanów, jak rozwój, samorealizacja czy wzrost samoświadomości"; "efekt powyższych działań lub procesów". Definicja ta należy do definicji sprawozdawczych, których zadaniem jest poinformowanie, jak był lub jest rozumiany jakiś termin przez użytkowników danego języka, albo też wyjaśnienie rzeczywistego rozumienia tego terminu w rozważanym języku⁷.

Natomiast "współczesne" rozumienie wychowania to "całokształt procesów i oddziaływań zachodzących w toku wzajemnych relacji między dwiema osobami, pomagających im rozwijać własne człowieczeństwo"; "uznanie i afirmacja wolności", "dialog między osobami", "nie ma wychowawców i wychowanków, ale są spotykające się ze sobą osoby, które obdarowują się swoim człowieczeństwem", [wzajemne otwarcie] się na siebie, uznanie "własnej wolności i godności", okazanie "autentyczności, poczucia odpowiedzialności, zaufania i empatii". Definicja B. Milerskiego i B. Śliwerskiego zawiera nowe (również na poziomie przedmiotowym) elementy, które znacznie modyfikują sens terminu "wychowanie" w stosunku do definicji wcześniejszych. Dwa najważniejsze z tych elementów to założenie

---

⁶ Pomykało W., "Wychowanie (z punktu widzenia świeckiego)", Encyklopedia pedagogiczna, Warszawa: Fundacja Innowacja 1993.

⁷ Milerski B., Śliwerski B. (red.), „Leksykon PWN”, Pedagogika, Warszawa 2000.

dotyczące równorzędności obu osób, wychowującego i wychowywanego, oraz umieszczenie w definicji pozytywnie odbieranych dziś terminów takich, jak "wolność", "zaufanie", "empatia". Dlatego "współczesną" definicję wychowania można potraktować, jako definicję projektującą (regulującą) z momentem perswazyjnym, która uściśla znaczenie jakiegoś wyrazu, licząc się jednak z jego pierwotnym znaczeniem, a przy tym określa to znaczenie w sposób mający wzbudzić w odbiorcy pożądane przez autora nastawienie emocjonalne. W niektórych tekstach pedagogicznych termin "wychowanie" nie ma definicji, ale definiuje się jego "cel", "zadanie" lub "problem". W taki właśnie sposób J. Woroniecki formułuje określenia "wychowania" (czy też poszczególnych jego aspektów) w języku arystotelesowsko-tomistycznej antropologii filozoficznej. "Cel wychowania" rozumiany jest przez niego, jako "nabycie usprawnień do czynów odpowiadających naturze ludzkiej i jej przeznaczeniu przyrodzonemu i nadprzyrodzonemu"; "główne zadanie wychowania" ujmując, jako "przyzwyczajanie się do postępowania we wszystkich dziedzinach życia ludzkiego zgodnie z wymaganiami moralności", a "centralny problem wychowania" to dla niego "usprawienie do czynu"⁸.

U niektórych autorów (St. Kunowski, M. Nowak) rozbudowaną definicję wychowania stanowią obszerne części ich tekstów, będące wówczas definicjami kontekstowymi aksjomatycznymi: można się domyślić, co dany autor rozumie przez wychowanie, śledząc konteksty, w jakich umieszcza on termin "wychowanie". Autorzy ci, chcąc określić, czym jest wychowanie, wskazują przede wszystkim na jego strukturę ("składniki", "dynamizmy", "aspekty")⁹.

Podsumowując na potrzeby tego artykułu i uogólniając przytoczone powyżej sposoby rozumienia terminu wychowanie uznaje, że „wychowanie” to świadome oddziaływanie przez wychowawcę na wychowanka, mające na celu wytworzenie pewnej zmiany w jego osobowości. Wychowawca w swojej pracy kieruje się ideałami wychowania, czyli ogółem norm i wzorców osobowych, które młody człowiek powinien przyjąć do naśladowania. Fundamentami ideałów wychowania są wartości, którymi powinien się kierować wychowanek.

3. DEFINICJE WARTOŚCI DUCHOWYCH I FUNKCJE JAKIE SPEŁNIAJĄ

---

⁸ J. Woroniecki, „Katolicka etyka wychowawcza”, Red. KUL, Lublin 1986.

⁹ Kunowski St., „Podstawy współczesnej pedagogiki”, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 1993.

Problematyka aksjologiczna przewija się przez całą europejską myśl filozoficzną od Sokratesa po XXI wiek. Termin "wartość" pochodzi od słowa być wartościowym, mieć znaczenie (valor od valere) i wszedł do słownika pod koniec XIX wieku. Do tego momentu filozofowie posługiwali się pojęciem "dobro". Na początku "wartość" była określeniem, którym posługiwano się w życiu codziennym.

Co to jest wartość? Próbując odpowiedzieć na to pytanie przytoczę definicje kilku filozofów i socjologów.

Według Stanisława Kowalczyka: "wartością jest to, co jest przedmiotem pożądania, co jest upragnione przez człowieka, co jest celem jego zabiegów". Józef Maria Bocheński uważa, że: "to, dzięki czemu dany przedmiot jest wartościowy, nazywa się wartością".

Z kolei Henryk Świda napisał, że "wartością jest to, co uruchamia ludzką motywację. Może to być przedmiot gody pożądania, zasługujący na akceptację". Na koniec cytuję za "Słownikiem języka polskiego" definicję: wartość - to, ile coś jest warte pod względem materialnym. Cecha jakiejś rzeczy dająca się wyrazić równoważnikiem pieniężnym lub innym środkiem płatniczym." ¹⁰

Ciekawego pogrupowania wartości dokonała Maria Misztal¹¹. Według niej definicje wartości dzielimy na:

- psychologiczne,
- socjologiczne,
- kulturowe.

Definicje psychologiczne określają wartości jako:

- element systemu przekonań jednostki o charakterze nienormatywnym bądź normatywnym,
- przekonanie innych ludzi na temat stanu psychicznego, fizycznego lub działań jednostki uważanych za godne pożądania,
- przedmiot, który zaspokaja potrzeby jednostki,
- obserwowalne zachowania jednostki.

---

¹⁰ Folkierska A. F. „Typy wartości, ich miejsce i funkcjonowanie w kulturze”. Red. H. Świda. Warszawa 1979.

¹¹ Misztal M., „Problematyka wartości w socjologii”, Warszawa 1980.

Definicje socjologiczne traktują wartości jako:

- przedmioty lub przekonania o nienormatywnym charakterze, determinujące podobne przeżycia psychiczne i działania jednostek jako grup społecznych,
- przekonania rozpowszechnione w grupie, określające godne pożądaną sądy i zachowania jej członków,
- przekonania określające godne pożądaną cechy poszczególnych grup społecznych lub społeczeństwa jako całości.

Definicje kulturowe ujmują wartości jako:

- powszechnie pożądaną w danym społeczeństwie przedmioty o symbolicznym lub niesymbolicznym znaczeniu,
- powszechnie akceptowane sądy egzystencjalno-normatywne,
- rozpowszechnione w danym społeczeństwie przekonania, określające godne pożądaną sądy i zachowania jego członków,
- przekonania na temat systemu wartości i norm, uważanego za godny pożądaną dla danego społeczeństwa.

Jedną z ważniejszych spraw w zagadnieniu wartości jest kwestia subiektywizmu i obiektywizmu wartości.

Koncepcja subiektywistyczna

Protagoras wyznawał zasadę, że o wartości rzeczy decyduje nie rzeczywistość, ale człowiek i jego subiektywne uczucie. Zgodnie z tą koncepcją nie ma wartości samych w sobie, a więc istniejących obiektywnie. Pojawiają się one jako rezultat naszych subiektywnych doznań (percepcji, odczuć) i są uzależnione od odniesienia się do kogoś lub czegoś. Wartości są więc zmienne, zależne od czasu, miejsca i okoliczności oraz od tego, kto się do nich odnosi i w nich uczestniczy. Wartości są zatem subiektywnym zjawiskiem świadomości człowieka tzn., że poza jego świadomością nie istnieją i nie mają sensu.

Koncepcja obiektywistyczna

Przedstawicielem obiektywistycznej koncepcji wartości był Arystoteles. Uważał on, że wartości istnieją, niezależnie od tego, jak oceniają je ludzie, niezależnie od ich upodobań i zainteresowań. Wartościom przysługuje charakter absolutny i autonomiczny. Przykładem tego rodzaju wartości są: prawda, dobro, piękno, sprawiedliwość. Ludzie

w swoim postępowaniu starają się je urzeczywistnić i uczestniczyć w nich, ale niczego w nich nie zmieniają. Takie ujęcie jest dowodem na pojmowanie wartości jako dobra samego w sobie.

Zgodnie z badaniami filozofów i socjologów rozróżniamy kilka kategorii wartości. I tak Eduard Spranger wyodrębnia wartości: teoretyczne, estetyczne, społeczne, polityczne, ekonomiczne, religijne. Andrea Folkierska rozróżnia wartości: intelektualne, estetyczne, socjocentryczne, allocentryczne, prestiżowe, materialne, przyjemnościowe, emocjonalne, perfekcjonistyczne.

Mówimy także o wartościach: natury i kultury, rzeczy i osób, osobistych i społecznych, ostatecznych i instrumentalnych, materialnych i duchowych, a także pozytywnych i negatywnych. Ciekawą hierarchię wartości podaje Max Scheller. Według niego wartościami najniższymi są wartości hedonistyczne, czyli przyjemnościowe. Wyżej stoją wartości użyteczne, to znaczy użytecznościowe, potem są wartości witalne związane z biologią. Następnie umieścił wartości duchowe (kulturowe), do nich zaliczył: wartości estetyczne, prawne, poznawcze. Na samym szczycie piramidy Scheller umieścił wartości religijne.

Obserwując nasze funkcjonowanie dochodzimy do wniosku, że wartości to nie tylko świat ludzkich odczuć i doznań. Jeśli coś zaspokaja nasze oczekiwania to, dlatego, że w przedmiotach odnajdujemy to, co nam służy, wspomaga, jest potrzebne. Pojęcie wartości zakłada istnienie elementu "dynamicznego" w postaci określonego pragnienia. Posiada jednocześnie wymiar "statyczny" (społeczny, tradycyjny) - a nawet podobny u wszystkich ludzi ich odbiór.

Warto tutaj wspomnieć o funkcjach, jakie spełniają wartości. Jest to:

1. Regulowanie zaspokajania potrzeb. Potrzeby określają to, co jest ważne dla życia i prawidłowego funkcjonowania jednostki. Wartości natomiast określają potrzeby i wyznaczają sposób ich zaspokajania. Ponadto wartości umożliwiają jednostce podejmowanie decyzji, które potrzeby i w jakiej kolejności mają być zaspokajane.
2. Wpływanie na wybór odległych celów i sposobów ich realizacji, czyli na plany życiowe jednostki.

3. Wpływanie na samoocenę jednostki, na przykład ocenę swojego wyglądu, zdolności, relacji między ludźmi. Wartości wpływają na ocenę wyników własnych działań a w efekcie na zadowolenie lub niezadowolenie z uzyskiwanych osiągnięć.

Świat, w którym żyjemy, jest światem wartości, życie samo w sobie jest procesem realizowania określonych wartości. Człowiek nie może od wartości uciec - jest na nie skazany. Wybór wartości i zakres ich realizacji świadczy o tym, co dla danego człowieka jest ważne. Człowiek jest ukierunkowany na świat wartości: dostrzega je, rozpoznaje, klasyfikuje, realizuje. Całe jego życie jest nieustannym wartościowaniem. Współczesne badania z zakresu psychofizjologii dowodzą, że w mózgu zlokalizowane są niezależne ośrodki wartościowania pozytywnego i negatywnego. Są to ośrodki przyjemności - nagrody i przykrości - kary. Źródeł wartościowania nie należy szukać tylko wśród czynników społecznych czy kulturowych, ale również w naturze człowieka. Ludzie są skłonni wartościować wszystko, ale istnieją czynniki, które utrudniają wartościowanie. Czynniki utrudniającymi są:

- niemożność określenia indywidualnej hierarchii wartości,
- rezygnacja z wcześniej uznawanych wartości, odkrycie wartości nowych,
- dezintegracja wartościowania,
- poczucie nierealizowania wartości.

System i hierarchia wartości cechują każdą kulturę. Są one uzależnione od przeszłości historycznej, tradycji narodowych tworzących daną kulturę, warunków społeczno-ekonomicznych, stosunków międzyludzkich i własnościowych, systemu sprawowania władzy. W warunkach szybkich przemian społecznych, politycznych i ekonomicznych rozwijają się nowe wartości, a dotychczas istniejące zyskują nowy wymiar lub ulegają procesom destabilizacji. Zmieniają się nie tylko pojedyncze wartości, ale także całe systemy wartości. Można zadać pytanie czy istnieją wartości zmienne? Tak to te, które są uzależnione od takich czynników jak, kultura danego narodu, czynniki ekonomiczne itp. Istnieją wartości stałe, niezmiennie wynikające z natury ludzkiej - przykładem wartości chrześcijańskie. Są one podstawowym stymulatorem rozwoju kulturalnego, społecznego czy moralnego. Ich akceptowanie zapobiega i przeciwdziała dehumanizacji różnych dziedzin życia, występowaniu zjawisk patologii społecznej, groźbie zagłady.

Podsumowując wartości są układem odniesienia dla norm moralnych, ukierunkowują ludzkie aspiracje, motywują do działania. Wybór ich dokonuje się przez wolne decyzje, które są wyrazem wolności człowieka. Wartość oznacza coś, co jest cennego i godnego pożądanego i co stanowi przedmiot szczególnej troski oraz cel ludzkich dążeń, a także kryterium postępowania człowieka. Wychowawca cały czas w kontakcie z wychowankiem powinien wskazywać na wartości, jako wyznaczniki zachowania i postępowania.

4. KU WARTOŚCIOM WE WSPÓŁCZESNYM ŚWIECIE

Wartości moralne we współczesnym świecie przeżywają kryzys. Wiele jest tego przyczyn – szybki postęp ekonomiczny i technologiczny wraz z gwałtownymi zmianami społecznymi połączonymi ze zmianami priorytetów społecznych. W szkołach brak wsparcia dziecka, nacisk na nauczanie przedmiotowe i wyniki, zaniedbanie wychowania. A w mediach dostarczanie ciągłej, często niewybrednej, rozrywki i antywartości, powszechna dostępność niekontrolowanych mediów elektronicznych.

Na rozchwianie systemu wartości zasadniczy wpływ ma nacisk na rozwój gospodarczy i techniczny przy preferowaniu indywidualizmu i hedonizmu. Materializacja współczesnego życia, konsumpcjonizm. Ostra konkurencja na rynku pracy – tzw. „wyścig szczurów”. Wzrost anonimowości życia, spadek kontroli społecznej, podważanie roli rodziny. Zanik prawdziwych wzorców i autorytetów, relatywizacja wartości moralnych. Ogólne zaniedbanie nauk humanistycznych, rozwoju duchowego i wychowania.

Intensywne zaangażowanie zawodowe rodziców powoduje brak czasu, energii, zasobów emocjonalnych i wiedzy potrzebnych dla zaspokajania potrzeb emocjonalnych dzieci, uczenia ich języka oraz wychowania. Brak jest ochrony dzieci przed toksynami kultury masowej. Jest stały niedobór refleksji moralnej, już nie mówiąc o staranności i przywiązywaniu uwagi do bycia dobrym wzorem dla dzieci. Wszystkie te przyczyny powodują zanik więzi rodzinnych i społecznych, a często rozpad rodzin. Dzieci są samotne, przeciążone problemami, obarczone zaburzeniami emocjonalnymi i rozwojowymi. Przy powszechności złych wzorców, zalewie toksyn kultury masowej następuje upadek duchowości i moralności, upadek obyczajów.

W otaczającym nas współczesnym świecie coraz realniejsza staje się wizja świata bez wartości moralnych. W takiej rzeczywistości każdego człowieka trzeba pilnować,

kontrolować, gdyż kieruje się tylko własnym interesem. Na porządku dziennym są oszustwa, morderstwa, gwałty, rozboje, kradzieże. Terrorysty zabijają ludzi, zatruwają wodociągi, żywność. Hakerzy komputerowi wprowadzają chaos, powodują wypadki w komunikacji, niszczą bazy danych w bankach, szpitalach, instytucjach państwowych itd. Biolodzy i inżynierowie produkują broń zabijającą miliony ludzi. Nikt nie dba o najsłabszych społecznie oraz starych ludzi, bo „nie mogą się już nikomu przydać”. Powszechne staje się mordowanie ludzi na „organy do przeszczepów”. Nie obowiązują żadne umowy ustne ani zobowiązania honorowe. Świat tonie w śmieciach, następują ciągłe awarie - nikt nie czuje się za nic odpowiedzialny. Pieniądze publiczne wydawane są na ściganie coraz liczniejszych przestępstw i utrzymywanie coraz większej liczby więźniów. Skutkiem „zawieszenia” norm moralnych jest chaos, zdziczenie, brak bezpieczeństwa, drastyczne obniżenie jakości życia. Cały wysiłek ludzi skierowany jest na przetrwanie, nie ma miejsca na kulturę, na dobre obyczaje.

Jedynym lekarstwem na taką straszną wizję społeczeństwa jest powrót ku wartościom.

Wartości dzielą się na materialne i pozamaterialne. Poza materialne dzielą się na moralne i poza moralne takie jak np. rodzina, praca, uroda. Pisząc najprościej wartości to rzeczy i sprawy ważne, cenne, pożądane. Standardy naszych myśli, postaw i zachowań, które mówią o tym, kim jesteśmy, jak żyjemy i jak traktujemy innych ludzi. Drogowskazy życiowe, mapy, życiowy kompas. Kryteria naszych decyzji, wyborów i ocen. Przyjęte i stosowane wartości tworzą charakter człowieka, od którego zależy, jakich dokonuje wyborów, kim się otacza, jaki ma stosunek do świata, jakie stawia sobie cele, co jest dla niego w życiu najważniejsze. Charakter, czyli wartości w działaniu, decydują o całym życiu człowieka.

Musimy ponownie sobie odpowiadać na pytanie: „Czym są wartości moralne?” A więc wskazania lub idee, które wyzwalają zachowania korzystne zarówno dla tego, kto je praktykuje, jak i dla osób, do których są skierowane. Wartości moralne kształtują lepszych ludzi, lepsze życie i lepsze stosunki międzyludzkie. Cechą wartości moralnych jest to, że im szerzej je praktykujemy, im więcej ich dajemy innym, tym więcej ich wokół przybywa i tym więcej do nas wraca. Wartości moralne są podstawą dobrych stosunków społecznych.

Wartości moralne stoją na straży ładu, jakości życia - i wreszcie samego życia. Nadają życiu sens, są drogowskazem w stosunkach z ludźmi. Ułatwiają podejmowanie słusznych decyzji

i trwały sukces. Stanowią wewnętrzny hamulec dla zachowań niemoralnych, krzywdzących innych, chronią przed demoralizującymi wpływami z zewnątrz. Wartości moralne są ważnym budulcem kultury i elementem komunikacji międzyludzkiej, budują harmonię życia osoby praktykującej wartości, jej najbliższych i otoczenia.

Mocny system wartości moralnych i umiejętność ich stosowania w życiu to najważniejszy kapitał, w jaki dorośli powinni wyposażyć dziecko. Nauczenie dziecka wartości jest najważniejszym zadaniem wychowawczym dla rodziców i nauczycieli.

Fundacja „ABCXXI - Cała Polska czyta dzieciom” opracowała Program Nauczania Wartości¹². Obejmuje on 12 uniwersalnych wartości moralnych. Są to:

1. Szacunek
2. Uczciwość
3. Odpowiedzialność
4. Odwaga
5. Samodyscyplina
6. Pokojowość
7. Sprawiedliwość
8. Szczęście, optymizm
9. Przyjaźń i Miłość
10. Solidarność
11. Piękno
12. Mądrość

Ad. 1

Szacunek jest to grzeczność połączona z troską o uczucia i dobro drugiej osoby.

Najgłębszą treścią szacunku jest ochrona uczuć, ponieważ stwarza klimat akceptacji i zachęty, w którym każdy może zdrowo się rozwijać i działać, wydobywając i kształtując swe najlepsze cechy. Składowe szacunku:

---

¹² Irena Koźmińska, Elżbieta Olszewska „Z dzieckiem w świat wartości”, Świat Książki, 2007.

- grzeczność, dobre maniery,
- dbałość o uczucia innych, poszanowanie cudzej godności,
- dbałość o dobro innych, wzgląd na innych,
- respektowanie inności/ odmienności,
- honor: poszanowanie własnej godności, dbałość o swe dobre imię, dotrzymywanie słowa,
- dbałość o własne dobro i swój rozwój,
- podziw, uznanie, docenianie..

Szacunek okazujemy poprzez:

- uśmiech, przyjazne patrzenie w oczy osobie mówiącej do nas, spokojny i niezbyt głośny ton,
- kulturalny język, mówienie „dzień dobry”, „przepraszam” itp. przedstawianie się, gdy dzwoniemy do kogoś, pytanie o zgodę osób we wspólnym pomieszczeniu (pokoju, autokarze), zanim zrobimy coś, co może zakłócić ich spokój lub komfort,
- zapamiętywanie imienia i nazwiska i prawidłowe ich używanie,
- grzeczne gesty: przepuszczanie przez drzwi, ustępowanie miejsca w środkach transportu, drobna pomoc, udzielanie informacji, prawdomówność, słuchanie bez przerywania, punktualność, sprzątanie po sobie, dbanie o cudze dobro,
- mówienie z życzliwością o innych, powstrzymywanie się od krytykowania siebie i innych, nieużywanie cudzych rzeczy bez zgody właściciela, noszenie stroju stosownego do okazji.

Brak szacunku (lekceważenie) przejawia się poprzez:

- wulgarny język, przerywanie komuś wypowiedzi, niezwracanie uwagi na osobę, która do nas mówi (słuchamy nie patrząc jej w oczy i nie przerywając swych zajęć),
- spóźnianie się, niedotrzymywanie słowa, bałaganienie we wspólnym mieszkaniu lub pokoju, przekręcanie czyjegoś imienia i nazwiska,
- krytykowanie, zwłaszcza publiczne,
- nieodpowiedni do okazji strój, brak higieny,
- pozostawianie po sobie nieporządku,
- krzyk, wyzwiska, obraźliwe określenia i epitety, lekceważenie potrzeb innych ludzi, - pożyczanie sobie cudzej własności bez zgody właściciela, czytanie cudzej korespondencji,
- zaglądnienie – pod nieobecność gospodarzy i bez ich zgody – do cudzych szaf, szuflad, toreb itd.

Pamiętajmy też, że nigdy nikogo nie należy wprowadzać w stan zakłopotania, zwłaszcza publicznie. Ta zasada szacunku obejmuje również dzieci, których nie powinniśmy krytykować, upokarzać ani wyśmiewać. Bardzo ważne jest zakodowanie sobie tego, że dziecko musi najpierw doświadczać szacunku ze strony dorosłych, by umiało i chciało bez przymusu odnosić się z szacunkiem do innych.

Ad. 2

Uczciwość to mówienie i poszanowanie prawdy, rzetelność, nieprzywłaszczanie sobie cudzej własności, stosowanie zasady równości praw.

Uczciwość przejawia się w:

- mówieniu i pisaniu w zgodzie z faktami, z prawdą,
- przyznaniu się do winy i naprawieniu szkody,
- nieprzywłaszczaniu sobie cudzej własności

- należytnym wykonywaniu swoich prac i obowiązków.

Uczciwość buduje poczucie własnej wartości, a także zaufanie innych do nas. Poprzez uczciwość okazujemy szacunek innym: dbamy o ich dobro i uczucia, a także sobie: dbamy o swoje dobre imię, wiarygodność i dobre samopoczucie moralne.

Należy być uczciwym:

- wobec siebie samego,
- wobec innych ludzi,
- wobec prawa i przepisów,
- wobec pracy i obowiązków (rzetelność, terminowość),
- wobec faktów, zjawisk, spotykających nas problemów.

Dlaczego ludzie bywają nieuczciwi:

- żeby zdobyć coś, co uznają za zbyt trudne lub niemożliwe do osiągnięcia w uczciwy sposób,
- ze strachu przed karą lub nieprzyjemnymi konsekwencjami,
- ze wstydu, żeby zachować twarz,

- żeby komuś zaszkodzić (tak postępują osoby nienawistne i zawistne),
- dla żartu (na przykład na prima aprilis),
- żeby kogoś nie zranić (tzw. drobne białe kłamstwa).

Ad. 3

Odpowiedzialność to rzetelne wypełnianie obowiązków, dbanie o dobro i zapobieganie złu, a także gotowość do ponoszenia konsekwencji własnych wyborów i zachowań.

Za kogo i za co jesteśmy odpowiedzialni:

- za siebie samego – za swoje zdrowie i bezpieczeństwo (odpowiednie odżywienie, zdrowy styl życia, unikanie ryzykownych zachowań),
- za swoje myśli, wybory i czyny - za pozytywne myślenie, za kontrolowanie swych nastrojów i uczucia złości, za szukanie rozwiązań korzystnych dla wszystkich zainteresowanych stron, za swoje zobowiązania i obietnice, za wykonywanie swoich obowiązków, za gospodarowanie swym czasem, za własny rozwój i edukację, za kształtowanie swego charakteru, za motywację, za właściwy sposób komunikowania się z ludźmi, za wybaczenie, odsuwanie mściwych myśli, za własne szczęście,
- za innych, nad którymi sprawujemy opiekę - młodszych, starszych lub chorych ludzi, a także za zwierzęta, rośliny,
- za innych, z którymi jesteśmy związani - członków rodziny, klasy, grupy, narodu,
- za własne lub powierzone naszej opiece mienie,
- za wspólne dobro,
- za środowisko, Ziemię.

Praktykowanie odpowiedzialności nie zawsze jest łatwe. Wymaga wysiłku, wyrzeczeń, a nawet wielkich poświęceń. Odpowiedzialność jednak czyni życie wartościowszym – buduje lepszy, bardziej przewidywalny świat, dobre stosunki między ludźmi, daje poczucie własnej wartości i dumy, przynosi szacunek i zaufanie innych osób.

Ad. 4

Odwaga, jako wartość moralna, jest to podejmowanie trudnych, ale ważnych decyzji oraz przeciwstawianie się złu. Nie są nią: brawura i bohaterstyczna. Prawdziwa odwaga zawiera w sobie element odpowiedzialności i mądrości - ocenę, co jest dobre, a co złe, jakie będą długofalowe konsekwencje naszego działania.

Odwaga wyraża się w:

- podejmowaniu nowych wyzwań (z uwzględnieniem konsekwencji),
- akceptacji zmian,
- prezentowaniu i obronie własnych poglądów i ideałów,
- obronie słabszych,
- przyznaniu się do winy,
- mówieniu trudnej, ale koniecznej prawdy,
- przyznaniu się przed sobą do swych problemów, pokonywaniu lęku i słabości,
- sprzeciwie wobec zła, walce z nim.

Ad. 5

Samodyscyplina to samokontrola, umiar oraz wytrwale rozwijanie własnego potencjału.

Samodyscyplina jest doskonałym narzędziem osiągnięcia życiowych celów. Wymaga silnej woli i kształtuje charakter poprzez budowanie prawidłowych nawyków umożliwiających skuteczne i zgodne z wartościami działanie.

Ważną składową samodyscypliny jest motywacja zarówno do nałożenia sobie rozsądnych ograniczeń, jak i do konsekwentnego samodoskonalenia się.

Samodyscyplina ma początek w dyscyplinie nałożonej z zewnątrz. Ucząc dzieci dyscypliny, przygotowujemy je do praktykowania samodyscypliny, a więc do szczęśliwszego życia.

Ad. 6

Pokojowość – osiągnięcie celów poprzez stosowanie rozumu i refleksji, powstrzymanie się od przemocy; spokój, cierpliwość i łagodność; postawa człowieka otwartego na różne rozwiązania, który szanując innych, zawsze poszukuje strategii wygrana – wygrana.

Pokojowość wyraża się w:

- rozumowym osiąganiu celów, refleksji,
- powstrzymaniu się od przemocy,
- spokoju, równowadze ducha i umysłu, opanowaniu, kontroli impulsów,
- dojrzałym radzeniu sobie ze złością,
- łagodności, cierpliwości i elastyczności,
- gotowości do zgody, poszukiwania kompromisu, strategii wygrana-wygrana

Pokojowość wyklucza przemoc fizyczną i emocjonalną, nadużywanie siły lub pozycji, wykorzystanie przewagi fizycznej, umysłowej, psychicznej lub innej do narzucania swojej woli i osiągnięcia swoich celów, często bezprawnych lub sprzecznych z dobrem innych.

Ad. 7

Sprawiedliwość to uczciwość w ocenianiu i sądzeniu, przestrzeganie zasady równości praw, poszanowanie prawdy oraz prawość postępowania, czyli inaczej ludzka przyzwoitość, postępowanie fair.

Sprawiedliwość „dokonuje się” pomiędzy ludźmi. Nie ma sprawiedliwości czy niesprawiedliwości natury, losu, śmierci. Sprawiedliwość jest poszanowaniem równości praw społecznych, czyli zasad stworzonych przez człowieka, jest wyrazem ludzkiej przyzwoitości wobec innych.

Sprawiedliwe postępowanie wymaga czasu i namysłu, trzeba bowiem przyjąć właściwe (uczciwe) w danym przypadku kryterium podejmowania decyzji, rozważyć różne aspekty sprawy, uświadomić sobie i odsunąć motywy egoistyczne, zastosować obiektywizm. Aby być sprawiedliwym, musimy postępować rozważnie, uczciwie i odważnie, analizując okoliczności. Sprawiedliwość jest wyrazem dojrzałości i mądrości.

Ad. 8

Szczęście to poczucie trwałego zadowolenia, wewnętrznej harmonii i spokoju, które są skutkiem życzliwości, akceptacji siebie i świata oraz wiary w jego dobro.

Szczęście to postawa wobec życia, wynikająca z naszego poczucia sensu oraz z umiejętności dostrzegania dobrych stron ludzi i sytuacji oraz skupiania się na nich, zdolności cieszenia się nawet drobiazgami, które czynią życie lepszym i piękniejszym.

Poczucie szczęścia zależy od nas samych - od sposobu naszego myślenia, na który mamy wpływ, gdyż możemy kontrolować swe myśli. A także od pracy włożonej w osiągnięcie i pielęgnowanie szczęścia.

Ad.9

Przyjaźń to bliski i równoprawny związek pomiędzy osobami, oparty na wzajemnej sympatii, życzliwości, szczerości, zaufaniu, gotowości do pomocy i czerpaniu przyjemności z przebywania razem.

Na przyjaźń składają się: akceptacja, sympatia, podziw, szczerość, uczciwość, zaufanie, takt, przestrzeganie prywatności przyjaciela, dyskrecja, pomoc, oddanie, wierność i lojalność, tj. dbanie o dobro i interes przyjaciela.

Miłość jest to nie tylko głębokie uczucie do drugiej osoby, ale też silne przywiązanie do niej i gotowość do bezinteresownego służenia jej. Połączona jest zwykle z silnym pragnieniem ciągłego bycia z ukochaną osobą i chęcią obdarzania jej szczęściem. Miłość to także odczuwanie głębokiej więzi emocjonalnej z miejscem lub społecznością, z którymi z jakichś względów się identyfikujemy (np. miłość do ojczyzny).

Ad.10

Solidarność to gotowość do pomocy, poświęcenia i wsparcia oraz poczucie współodpowiedzialności w obliczu czyjejś potrzeby, problemu lub nieszczęścia. To także dzielenie się obowiązkami, ciężarami.

Na pojęcie solidarności składają się: życzliwość, współczucie, empatia, poczucie wspólnoty, poświęcenie, spolegliwość, zaufanie, jednomyślność, dzielenie się, wyrzeczenie, altruizm, szlachetność, współdziałanie, reagowanie wsparciem lub pomocą na cudze potrzeby w kłopotach lub nieszczęściu, zwykle bez oczekiwania wzajemności.

Ad.11

Piękno to coś, co nas zachwyca i czyni lepszymi

Rodzaje piękna:

- Piękno naturalne: piękno krajobrazu, przyrody, rozgwieżdżonego nieba, ludzkiego ciała, śpiewu ptaków itd.
- Piękno stworzone przez człowieka:
  - sztuka wyższa - malarstwo, rzeźba, muzyka, literatura, balet, teatr, film,
  - sztuka użytkowa - artykuły dekoracyjne, tkaniny, biżuteria, architektura,
  - wzornictwo przemysłowe – meble, ubrania i obuwie, pojazdy, artykuły codziennego użytku.
- Piękno duchowe (wewnętrzne), przejawiające się w myślach i zachowaniu człowieka - praktykowanie wartości moralnych, dobro, życzliwość, cierpliwość, łagodność, harmonia, spokój wewnętrzny, mądrość, otwartość, akceptacja ludzi, afirmacja życia, własny rozwój, ciekawość świata, serdeczność, szczerłość, itp.

Dwa pierwsze rodzaje piękna – naturalne i stworzone przez człowieka – możemy nazwać pięknem estetycznym. Dostarcza ono przyjemnych przeżyć estetycznych. Piękno duchowe możemy nazwać pięknem moralnym. Sprawia ono, że żyjemy lepiej i mądrzej. Zarówno piękno estetyczne jak i duchowe wpływają na jakość naszego życia. Powinności ludzi wobec piękna to ochrona, dbałość i tworzenie piękna.

Ad. 12

Mądrość to celowe przyczynianie się do dobra poprzez właściwe wybory.

Mądrość, jako wartość moralna dąży do szukania rozwiązań, które uwzględniają zarówno dobro osoby czy grupy, jak i szeroko pojęte dobro powszechne.

Składowe mądrości:

- wiedza (ogólna, psychologiczna),
- doświadczenie,
- refleksja (myślenie),
- umiejętność przewidywania krótko i długoterminowych konsekwencji decyzji, działań, zjawisk,

- sumienie,
- kontrola nad własnymi emocjami i impulsami.

Hierarchia i konflikt wartości:

Mądrość pełni rolę „doradcy” wobec wszystkich wartości moralnych. Poszczególne wartości dotyczą różnych aspektów naszych relacji z ludźmi i światem. Może się zdarzyć, że w konkretnej sytuacji określone wartości moralne wzajemnie się wykluczają - występuje konflikt wartości. Mądrość - nasza wiedza, doświadczenie i sumienie - pozwala wówczas rozstrzygnąć, którą wartość potraktować jako (naj)ważniejszą i jak postąpić, aby zachować nadrzędną zasadę ogólnego dobra. Mądrość jest filtrem wobec mechanicznego, bezwzględnego i bezdusznego stosowania zasad i wartości, bez oglądania się na ich skutki. Z drugiej strony - stosowanie wartości moralnych pomaga w dokonywaniu mądrych, służących dobru wyborów, służy mądrości.

ZAKOŃCZENIE

Jak wiadomo system wartości człowieka kształtuje się systematycznie i stopniowo w miarę jego rozwoju i dorastania. Na każdym etapie życia człowiek uświadamia sobie kolejno, co jest dla niego ważne i według jakich kryteriów i reguł chce żyć. Każdy rodzic, wychowawca czy autorytet moralny powinien pamiętać o zasadzie mówiącej, że niewspółmiernie korzystniejsze jest kształtowanie właściwych postaw wraz z rozwijaniem odpowiednich strategii profilaktycznych, aniżeli późniejsze usuwanie negatywnych skutków podejmowanych przez młodzież niewłaściwie przygotowaną do życia.

BIBLIOGRAFIA

¹Linde M.Samuel Bogumił „Słownik języka polskiego”, Lwów, 1860r. [reprint]

²Lubomirski (red.), „Encyklopedia Wychowawcza”, Warszawa 1912.

³Kierski F., „Podręczna encyklopedia pedagogiczna”, Lwów-Warszawa 1923.

⁴Mysłakowski Z., „Pedagogika, jej metody i miejsce w systemie nauk”, w: St. Łempicki (red.), Encyklopedia wychowania, Warszawa 1933.

⁵Sośnicki K., „Pedagogika ogólna, Toruń”: Księgarnia Naukowa T. Szczęsny 1949.

⁶Pomykało W., Wychowanie (z punktu widzenia świeckiego)”, Encyklopedia pedagogiczna, Warszawa: Fundacja Innowacja 1993.

⁷ Milerski B., Śliwerski B. (red.), „Leksykon PWN”, Pedagogika, Warszawa 2000.

⁸ J. Woroniecki, „Katolicka etyka wychowawcza”. Red. KUL, Lublin 1986.

⁹ Kunowski St., „Podstawy współczesnej pedagogiki”, Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie 1993.

¹⁰ Folkierska A. F. „Typy wartości, ich miejsce i funkcjonowanie w kulturze”. Red. H. Świda. Warszawa 1979.

¹¹ Misztal M. : „Problematyka wartości w socjologii”. Warszawa 1980.

¹² Irena Koźmińska i Elżbieta Olszewska „Z dzieckiem w świat wartości”, Świat Książki, 2007.

Inne lektury przygotowujące do napisania artykułu:

Hessen S., „Podstawy pedagogiki”, Warszawa: Wydawnictwo "Żak" 1997, tł. pol. A. Zieleńczyk.

Korczak J., „Jak kochać dziecko”, Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski 1998.

Nowak M., „Podstawy pedagogiki otwartej”, Lublin: RW KUL 2000.

Schoenebeck v. H., „Antypedagogika - być i wspierać zamiast wychowywać”, Warszawa: Jacek Santorski&CO 1994, tł. pol. N. Szymańska.

Sośnicki K., „Pedagogika ogólna”, Toruń, Księgarnia Naukowa T. Szczęsny 1949.

Matuszewicz Cz., „Psychologia wartości”, Warszawa 1975.

„Słownik języka polskiego”, Red. M. Szymczak. Warszawa 1981.

Key words: upbringing, education, values, modern world, education ideas, life, society

Abstract:

The 21st century is the period of rapid change in all fields of social and private life. Educators, who follow ideals and values in their work, often have to reach fundamental concepts to modernize, update and adopt them to new conditions. The article reviews definitions of the concept of education and values. It also analyzes if they are appropriate in the nowadays world and if their meaning is appropriate in the current course of educational processes.

In the public space of the 21st century there are countless values, ostensible values and negative values. It is necessary to seek and verify new value systems. I concentrated on one of the proposals that is contained in Irena Koźmińska and Elżbieta Olszewska's book "Z dzieckiem w świat wartości" ("With a child into the world of values"). The book proposes the curriculum of values based on respect, honesty, responsibility, courage, self-discipline, peacefulness, justice, happiness and optimism, friendship and love, solidarity, beauty and wisdom. The analysis of the values leads to belief that moral values stand on guard of order, quality of life and finally life itself. They give life meaning, they are also signposts in relationships. They help to make right decisions and permanent success. They are an internal brake for immoral behavior, that are harmful to others and protect against immoral external influences. Moral values are the important part of the building blocks of culture and are the element of interpersonal communication, they build the harmony of life of a value practitioner, his or her relatives and environment.

Opracowała: mgr Marta Falińska

